ISPAN VA O‘ZBEK BADIIY MATNLARIDA ICHKI NUTQNING PSIXOLINGVISTIK TAMOYILLARI

Z.Qurbonova
O‘zJTU o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ichki nutqning psixolingvistik *tamoyillari Ispan va O‘zbek badiiy matnlari misolida qiyosiy talqin qilinadi: sintaktik siqilish, assotsiativlik, leksik opaklik, modal-ekspressiv belgilar, deiktik siljish hamda dialogiklikning matndagi ko‘rinishlari tahlil etiladi. Shuningdek, badiiy ongni tasvirlash usullarining tipologiyasi va bunday tasvirning o‘quvchi idrokiga ta’siri muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *ichki nutq, psixolingvistika, badiiy ong, ichki monolog, erkin bilvosita nutq, predikativlik, siqilish, assotsiativ zanjir.*

KIRISH

Badiiy matn “voqea”dan ko‘ra ko‘proq “ong” bilan ishlaydi: qahramon nima qildi degan savoldan oldin u nima deb o‘yladi, nimadan qo‘rqdi, nimani yashirdi, o‘zini qanday aldadi degan savollar paydo bo‘ladi. Ichki nutq ana shu yashirin qatlamni ochadi, lekin u oddiy so‘zlashuvning ko‘chirmasi bo‘lib qolmaydi: ichki nutqda gaplar to‘liq tuzilmasdan ham ma’no yetib boradi, kesim ko‘pincha “tushib qoladi”, fikr bo‘laklarga parchalanadi, obrazlar ketma-ket keladi, birgina so‘z butun sahnani “ko‘tarib” ketadi. Vygotskiy ichki nutqni tashqi nutqdan farqlaydigan asosiy belgi sifatida uning qisqargan, predikativ va vaziyatga qattiq tayanuvchi tabiatini ko‘rsatadi, ma’no esa ko‘p hollarda kontekst orqali tiklanadi [1]. Bu nazariya badiiy matnni o‘qish jarayonini ham izohlaydi: o‘quvchi ichki nutqning “bo‘sh joylari”ni tajriba, madaniy bilim va assotsiatsiya yordamida to‘ldiradi, natijada badiiy ta’sir kuchayadi.

ASOSIY QISM

Psixolingvistik yondashuv ichki nutqni faqat “ichda aytilgan gap” sifatida emas, balki tafakkur va til o‘rtasidagi boshqaruv mexanizmi sifatida ko‘radi. Ichki nutqda rejalashtirish, o‘zini nazorat qilish, vaziyatni baholash, xotiradan ma’lumot chaqirish kabi funksiyalar yig‘iladi, Luriya bu jarayonlarni til va kognitsiya bog‘liqligi doirasida neyropsixologik izohlaydi [2]. Sokolov tadqiqotlari esa ichki nutqning fiziologik tomoni, ya’ni yashirin artikulyatsiya va “ichki aytish”ning izlarini elektromiografik kuzatishlar bilan bog‘lab beradi, bu holat badiiy matndagi ichki nutq “ritmi” nima uchun goho uzilib, goho tezlashishini tushunishga yordam beradi [3]. Badiiy ifodada mazkur psixolingvistik xususiyatlar ikki yo‘l bilan namoyon bo‘ladi: bir yo‘nalishda qahramon fikri grammatik jihatdan “to‘liq” ko‘rinadi, biroq ichki baholash va emotsional ton kuchli; ikkinchi yo‘nalishda fikr maksimal siqiladi, parcha-parcha, assotsiativ, mantiqiy bog‘lanishlar yashirin holga o‘tadi. Ikkinchi tur ko‘pincha modernist oqimlarda kuchli, sababi badiiy maqsad ong oqimini “tayyor izoh”siz ko‘rsatishdan iborat.

Badiiy ongni tasvirlash texnikalarini tartibga solishda narratologik tipologiya muhim. Cohn badiiy matnda ongni berishning asosiy rejimlarini ajratadi: uchinchi shaxsli psixo-narratsiya, erkin bilvosita ong, birinchi shaxsli ichki monolog; har bir rejim o‘quvchi idrokida “yaqinlik” darajasini boshqaradi [4]. Ispan tilidagi psixologiya va adabiyot kesishmasida yozilgan tadqiqotlar ham ichki monologning formal belgilarini Vygotskiy ta’riflagan egotsentrik va ichki nutq belgilariga yaqinlashtiradi: sintaktik qisqarish, ellipsis, “stakkato” ritm, leksik opaklik, spontan assotsiatsiya [5]. Bunday bog‘lash qimmatli: adabiyotshunoslik ko‘pincha “uslubiy yangilik”ni tasvirlaydi, psixolingvistika esa ushbu yangilikning ong jarayonlariga mos keladigan mexanizmini ko‘rsatib beradi. Ichki nutq matnda paydo bo‘lganda muallif ko‘pincha grammatika “qoidabuzarligi”ga boradi, aslida bu qoidabuzarlik psixologik tabiiylikni oshirish uchun tanlangan estetik usul bo‘lib xizmat qiladi.

Ispan va O‘zbek badiiy matnlarida ichki nutqni ajratib ko‘rsatadigan belgilarni qiyosiy ko‘rish o‘qish strategiyasini ham, tarjima strategiyasini ham aniqroq qiladi. Ispan tilida fe’l zamonlari va mayllarining tez-tez almashishi, subyektiv munosabatni bildiruvchi modal konstruktsiyalar, so‘roq va undovlarning ko‘pligi ong tebranishini beradi; O‘zbek tilida esa yuklamalar, ta’kid birliklari, emotsional rangli fe’llar, qisqa gaplar ketma-ketligi, ichki dialogga xos murojaat shakllari kuchli ishlaydi. O‘zbek matn lingvistikasi adabiyotida ichki monolog qahramonning ichdan fikrlashi va his-tuyg‘usining ichki ifodasi sifatida talqin qilinib, qahramonning “o‘z-o‘zini ochishi” aynan shu yo‘l bilan amalga oshishi qayd etiladi [6]. Qiyosiy tahlil uchun amaliy mezonlar taklif etish mumkin: ichki nutqda sintaktik siqilish darajasi, assotsiativ sakrashlar soni, deiktik markazning siljishi, baholovchi leksika ulushi, nutqning dialogik izlari. Pastdagi jadval psixolingvistik belgi, uning badiiy ko‘rinishi va idrok mexanizmini bir joyga jamlaydi.

Ispan matnlarida ichki nutq ko‘pincha “ichki savol” orqali o‘zini ko‘rsatadi: masalan, Ispancha namunaviy ichki nutq: «¿Y si no vuelvo hoy?» O‘zbekcha ma’nosi: Bugun qaytmasam-chi. O‘zbek matnida xuddi shunday psixologik funksiya yuklama va ta’kid bilan kuchayadi: «Bugun qaytmasam-chi, kim biladi…» Bir qarashda mayda farqdek, aslida farq psixolingvistik: Ispan tilida shart va ehtimol mayli fikrning “ochiq” tebranishini beradi, O‘zbek tilida esa yuklama va ko‘p nuqtaga yaqin pauza ichki ikkilanishning “bosimi”ni kuchaytiradi. Gabucio ta’kidlaganidek, ichki monolog texnikasida sintaktik qisqarish va leksik opaklik ongni tasvirlashning asosiy formal mexanizmlaridan sanaladi, bu mexanizmlar psixolingvistik ta’riflar bilan yaxshi tutashadi [5].

XULOSA VA MUNOZARA

Ichki nutqning psixolingvistik tamoyillari Ispan va O‘zbek badiiy matnlarida umumiy “ong qonuniyatlari” bilan birga milliy til tuzilishi va poetik an’ana ta’sirida o‘ziga xos rang oladi. Umumiylik quyidagilarda ko‘rinadi:

ichki nutq qisqargan va predikativ bo‘ladi, kontekstga tayangan holda ma’noni “siqib” beradi, assotsiatsiya va emotsiya uning asosiy dvigateliga aylanadi [1]. Badiiy ifodada bu holat ellipsis, parchalangan sintaksis, ritmik uzilish, semantik “zichlik” orqali seziladi. Neyropsixologik qarashlar ichki nutqning rejalashtirish va o‘zini boshqarishdagi rolini kuchli dalillaydi, badiiy matndagi ichki nutq esa o‘quvchini aynan rejalashtirish jarayonining ichiga kiritadi: qahramon qaror qabul qilmayapti, qaror “pishayapti” [2], [3].

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Мышление и речь: психологические исследования. Москва; Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 2014. 324 с.
2. Luria A. R. Language and Cognition. Edited by J. V. Wertsch. New York: Wiley, 1982. 264 p.
3. Sokolov A. N. Inner Speech and Thought. New York: Plenum Press, 1972. X, 284 p.
4. Cohn D. Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction. Princeton: Princeton University Press, 1978. 344 p.
5. Gabucio F. Miquel Siguan y el murmullo de la conciencia en Lev Vygotsky y James Joyce // Revista de Historia de la Psicología. 2011. Vol. 32, núm. 2-3. P. 125–140.
6. Yo‘ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikasi: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: «Ishonchli hamkor», 2021. 188 b.